

A PROTESTÁNS AUTONÓMIA TÖRTÉNETISÉGE

A PROTESTÁNS VALLÁSSZABADSÁGI KÜZDELMEK FŐ TENDENCIÁI (1606–1781)

Kovács Kálmán Árpád¹

Absztrakt

A protestáns autonómia történeti felfogása lényegében a *Corpus Iuris Hungarici*ba bevett vallások jogait jelenti. A bevett vallások jogai jelentették ezen vallási közösségek nyilvános és a magán vallásgyakorlatának szabadságát, amely egyaránt vonatkozott a templomaik és egyházi jövedelmek szabad használatára, hitelveik szabad vallására, hirdetésére és az „innovatio” tilalmára. A további hitújítás tilalma a recipált reformált vallási áramlatokra is kiterjesztette a középkori katolikus egyház azon jogát, miszerint külső (egyházszerkezeti, -fegyelmi, anyagi, iskolai) ügyekben állami segítségnyújtásra (úgynevezett asszisztenciára) tarthatnak igényt, ellenben belső (hitelvi és erkölcsi) ügyekben visszautasíthatják más külső hatalmak, az állam, illetve egyéb vallásfelekezetek beavatkozási igényeit. Ezek a jogok előírták a bevett vallások közötti egyenlőséget és viszonyosságot is. A protestáns önkormányzatiság fogalmát az 1606 és 1781 közötti időszak protestáns vallásszabadsági küzdelmei határozták meg, de teológiatörténetileg nagy hatást fejtettek ki rá különböző holland, német, német svájci és angol modellek is.

Kulcsszavak: *autonómia, magyarországi protestantizmus, bevett vallások, vallásegyenlőség, viszonyossági jog*

The history of protestant autonomy

Main tendencies in the protestants' struggles for religious autonomy (1606–1781)

Abstract

In essence, the historical concept of Protestant autonomy is synonymous with the religious rights of the Hungarian Protestants embodied by the *Corpus Iuris Hungarici*. These rights allowed communities to exercise their faith both publicly and privately. They also had the right to free use of

¹ **Kovács Kálmán Árpád**, a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár tudományos főmunkatársa (arpad.kalman.kovacs@veritas.gov.hu)

their churches and incomes, to confess and propagate their way of faith freely and to deny "innovations" forced upon them from an external source, i.e., the state or other denominations. These intentions also extended the right of the medieval Roman Catholic Church to take disposal of the assistance of the state or local authorities in their external (institutional, scholarly, monetary and disciplinary) issues without interference in their internal (dogmatic and ethic) matters. These rights also prescribed equality and reciprocity between the *recepta religiones*. The concept of Protestant autonomy was determined mainly by Protestant struggles for religious freedom between 1606 and 1781 although various theological models from the Netherlands, Germany, the German part of Switzerland and England also played a role.

Keywords: *autonomy, Hungarian Protestantism, recepta religiones in Hungary, religious equality, law of reciprocity (parity)*

A PROTESTÁNS AUTONÓMIA HIÁNYZÓ TÖRTÉNETI DEFINÍCIÓJA

Jelen tanulmány – némi eszmetörténeti kitekintés után – politikatörténeti alapon veszi górcső alá az 1606 és 1781 közötti időszak protestáns vallásszabadsági küzdelmek fő tendenciáit. Célja, hogy a protestáns önkormányzatiság fogalmát annak történeti keletkezési folyamatába ágyazza bele. A protestáns autonómia ismeretének elhanyagoltságát mutatja, hogy a sokszor használt Zoványi Jenő-féle *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* sem szentel külön szócikket a kérdésnek (Zoványi és Ladányi 1977).

Korábbi monográfiámban magam az alábbiakban definiáltam a protestáns autonómia fogalmát: *A protestáns autonómia történeti felfogása a bevett vallások jogaival együtt értelmezendő.* A bevett vallások jogai jelentették ezen vallási közösségek nyilvános és a magán vallásgyakorlatának szabadságát, amely egyaránt vonatkozott a templomaik és egyházi jövedelmeik szabad használatára, hitelveik szabad vallására, hirdetésére és az „innovatio” tilalmára. A további hitújítás tilalma a recipált reformált vallási áramlatokra is kiterjesztette a középkori katolikus egyház azon jogát, miszerint külső (egyházszervezeti, -fegyelmi, anyagi, iskolai) ügyekben állami segítségnyújtásra (úgynevezett asszisztenciára) tarthatnak igényt, ellenben belső (hitelvi és erkölcsi) ügyekben visszautasíthatják más, külső hatalmak, az állam, illetve más vallásfelekezetek beavatkozási igényeit. Ezek a jogok előírták a bevett vallások közötti egyenlőséget és viszonyosságot is. A viszonyosság vagy más néven reciprocitás azt az alkotmányos alapelvet jelenti a magyar jogban, miszerint a bevett vallások viszonylatában csakis olyan általános érvényű szabály hozható, mely egyformán alkalmazható egyik vagy másik felekezetre javára vagy kárára. Ez praktikus módon jelentette, hogy a bevett vallások egymás közötti áttérése szabad, illetve, hogy a vegyesházasságaikból származó gyermekek neveltetésének olyan formáját kell érvényesíteni, ahol az utódok nemük szerint követhetik szüleik vallását. A vallás egyenlőség biztosította azt, hogy a protestánsok szabad felhasználást bírhassanak a nekik korábban, nyilvános szerződésekkel, adományszerűen juttatott közjövödelmek felett, valamint, hogy a közhivatalok adományozásánál tekintettel legyenek a bevett vallások egyenlőségére. A „paritas

inter religiones” (a vallások közötti egyenlőség) Mária Terézia idejében egy erőltetett „geometria proportio” (mértani arány) erdélyi alkalmazásában öltött testet, hogy azután II. József Tűrelmi rendelete a Habsburg Birodalom egészében azt az államérdek vezérelte elvet tegye általánossá, hogy tényleges hivatali alkalmasság mellett a vallási szempont további vizsgálata mellőzendő. A bevett vallások jogállásának fontos része volt, hogy autonómiát élveztek külső [értsd: anyagi és szervezeti] és belső [értsd: dogmatikai és erkölcsi] egyházi ügyeik intézésében egyaránt (Kovács, 2018a).

A PROTESTÁNS EGYHÁZFELFOGÁS NEMZETKÖZI MODELLJEI

A magyar rendiség viszonyai mellett a református egyházfelfogásra teológiatörténetileg holland, német és német svájci modellek is hatottak. Az 1561-es Németalföldi hitvallás (lat. *Confessio Belgica*) 36. cikkelye, az 1563-as *Heidelbergi katekizmus* (lat. *Confessio Heidelbergiensis*) 103. kérdés-felelete, valamint az 1567-es II. Helvét hitvallás (lat. *Confessio Helvetica Posterior*) XXX. fejezete egyirányú felfogást képvisel abban a tekintetben, hogy a világi hatalom Isten által létrehozott intézményes személy, amelyre ki lehet terjeszteni az egyháztagság lehetőségét és kötelességeit. Ez a természetes személyekhez hasonlóan az állam jogi személye irányában is azt a követelményt támasztja, hogy Isten által rábízott javakkal és eszközökkel elsőrendű fontosságú dologként járjon el Isten népe érdekében. A hatóság legfőbb kötelessége a béke és a köznyugalom biztosítása és fenntartása, mely feladatának akkor felelhet meg legsikeresebben, ha igazán istenfélő és vallásos. Az állam felelőssége és önrédeke is egyben, hogy az istentisztelet, valamint az iskolai tanítás fenntartásáról gondoskodjon. Ezen túlmenően amennyire rajta áll, a hazugságnak és a bálványimádásnak az érvényesülését testi eszközökkel (ennek összefoglaló jelképe a legfőbb ítélet-végrehajtási eszköz, [Iustitia kardja] külsődlegesen is szorítsa vissza a társadalomban.

A hitvallásokban megnyilvánuló bibliaértelmezési közösség mellett Európa-szerte eltérő nemzeti (rendi) sajátosságok érvényesültek. Ez a kettősség a magyar reformátusságot is beillesztette a nép-, tartományi, nemzeti vagy honos egyházak (Volks-, Landes-, nationale, vaderlandsche Kerk / Kirchen) közösségei közé. Friedrich Schleiermacher és Abraham Kuyper szűk egy évszázad különbséggel (1821-ben, 1836-ban, illetve 1911-ben) írt műveikben egyetértettek abban, hogy a politika (államiság) elkülönültségei mellett az emberiség egyetemének olyan Isten akarata szerinti külsődleges vagy természetes különbségei, mint nyelviség, fajiság [értsd: etnicitás], népiség, vérmérséklet, néplélek akkor kaptak különös szerepet az egyháztörténetben, amikor az adott társadalom a rendiségből a polgári társadalomba való átalakulás keretében a zsidó emancipáció kérdései körül is vívódott. Hollandiában ez a folyamat már a 17. század közepén-végén végbement. A Németországban erőteljesen későbbre, a 18. század végére - 19. század első felére helyeződött szellemi mozgás erős katolikus-protestáns szembenállásban bontakozott ki (Schleiermacher 1821; Schleiermacher 1836; Kuyper 1911).

A restauráció utáni Angliában a katolikusok és nonkonformista protestánsok jogait főleg a hivatalviselés területén korlátozták. Az 1662-es *Corporation Acts* (= Törvényhatósági Törvények) és *Test Act* (1673) hivatalosan 1828-ig érvényben maradtak. A „dicsőséges forradalom” parlamentjének 1689-es *Toleration Act*-je szabad vallásgyakorlatot biztosított mindazon protestáns vallásfelekezetek számára, amelyek elfogadták a Szentháromság dogmáját. A nonkonformisták vagy régi disszidentek (presbiteriánusok, independensek, kvékerek, baptisták) mellett a 18. század folyamán a hivatalos anglikán államegyház valamikori lelkészei által megteremtett arminiánus metodisták (John Wesley) és kálvinista metodisták (George Whitefield) részére is nyilvános istentiszteleti jogot biztosítottak. Bár a tolerancia érvénye alól az unitáriusok, a nem keresztény vallások és a katolikusok is ki voltak rekesztve, a törvény így is lehetővé tette, hogy az anglikán egyház dominanciája mellett 1707-től egy vallási szempontból protestáns meghatározottságú, de pluralista Nagy-Britannia alakuljon ki. A gazdasági prosperitásban fontos szerepet betöltő, nonkonformista kereskedőtőkésék és ipari vállalkozók hatására, valamint az Angliába történő ír katolikus bevándorlás kezelésére Robert Walpole kormánya 1726-ban elfogadtatta az *Indemnity Act*-et (Felmentő Törvény). Ennek értelmében – szükség esetén – a főhatalomról szóló cikkelyt az állampolgári lojalitás tudomásul vételeként csak meg kellett hallgatni, de nem kellett utánamondani. Az 1773-as esküformula az alábbiakat várta el állampolgári hűségük bizonyításaként a korona katolikus alattvalóitól: 1.) a tridenti katekizmus egy szakaszának megtagadását, mely az eretnek üldözhetőségéről szól; 2.) a jezsuita probabilitásetika megtagadását, mely a hitetleneknek tett esküt érvénytelennek tekint; 3.) a pápa közvetlen és polgári joghatóságának megtagadását a Brit Birodalom területén. Bár az angol kormányzati politika korábban is tett számukra engedményeket, a katolikusok emancipációját csak az 1828-as *Toleration Act* biztosította. (Aszalós 1998; Hergerné 2010).

Különösen fontos annak megállapítása, hogy míg a hollandok a 17. század végére kiestek Európa eszmetörténeti fejlődésének vezérnépei közül, a 18. században a francia felvilágosodás és forradalom a racionalizmus és frivol vallásmegvetés útján egyházellenes irányba fordult. Így válhatott a brit társadalmi modell modell- és mintaértékűvé. Az 1689-es *Toleration Act* Szentháromság-hívő protestantizmussal szemben toleráns politikai közege, a kibontakozó angol kereskedelmi, majd ipari kapitalizmus, az angol felvilágosodás tudományos érdeklődésének empirizmusa, bölcséletének szenzualizmusa, de a vallás iránt bizonyos megbecsülést tanúsító szkepticizmusa és utilitarizmusa, valamint a lelki-vallási ébredések (először az 1730–40-es évektől az 1760-as évek közepéig tartó First Great Awakening-nek) következtében kibontakozott keresztény buzgalom sajátos irányban színezte át az 1588-as spanyol Nagy Armada-támadás, illetve a Guy Fawkes-féle 1605-ös lőpor-összeesküvés óta létező hagyományos angol nemzeti antikatalicizmust. A 18. század utolsó évtizedeitől kibontakozó német idealizmus csodálkozva szemlélte a „népámító csodahit” társadalmi beágyazottságát, ugyanakkor az angol konzervativizmust a régi szokásokhoz való babonás ragaszkodásként, a holt betű tiszteletének törvényeskedő alkotmányosságaként, a liberalizmust rosszabb esetben a nyereség és az élvezet álszent

lepleként, jobb esetben is pusztán a türelmes, de mégis általános protestáns jelleg „nemzeti ortodoxia”-ként való (sic! – „nationale Orthodoxie”) dühödt védelmezőjeként ítélte el. (Schleiermacher 1799 pp. 14–16).

„FELEKEZETI ETNIKUM” ÉS „RENDI VALLÁS”

A magyar történettudományba Tóth Zoltán vezette be a „felekezeti etnikum” fogalmát. Nem teljesen helytálló módon, hiszen az erdélyi reformátusok 1773-ban II. Józsefnek átadott panasziratát Joseph Maria Auerspers grófja, Erdély gubernátora 1771–1774 között hiába foglalta össze tartalmilag „das Gesuch der Reformirten Nation in Siebenbürgen”-ként, ezt az Államtanácsban már „die Beschwer-Puncten der gesamten Reformirten in Siebenbürgen” címszó alatt vizsgálták. Ez utóbbi – közjogilag egyébként jóval helytállóbb – megfogalmazás egyébként annyi engedelményt tartalmazott, hogy – bár a petíciót elsüllyesztették – uralkodói rendreutasítás sem kísérte az „erdélyi összreformátusság” nevében való megszólalást. Az Erdélyben is alkalmazott magyarországi törvények közül ugyanis az 1715. évi XXX. tc. 2. §-a szigorúan megtiltotta a „közönség és nem saját név alatt tett uralkodói kegy- és védelmekérő panasz”-t, amit viszont 1767 szeptemberében a nógrádi akatolikusok vallási ügyeivel kapcsolatban hangsúlyosan belevettek az uralkodói döntésbe (Kovács, K. 2018a).

Ennek nyomán helyesebb a „rendi vallás” fogalmát vizsgálunk. Ebben a „religio” nem a létező (örökölt) vallási hagyományok egyike és az amelletti individuális kiállás volt (mint ahogy később a „hitvallás”-t a modern liberális nacionalizmus ilyen keretek közé igyekezett visszaszorítani), hanem születési és (oratórikus) foglalkozási státusból intézményesült, teljes rendi szerkezetben tagolt nagycsoport. Feltételezi a megfelelő társadalmi állású és műveltségű, rendi képviselőre és kormányzásra alkalmas rétegek meglétét, melyek alapján azonban külön rendek nem alakulhattak. A „natio Hungarica” egysége ugyanis eleve kizárta a külön katolikus, protestáns vagy éppen keleti rítusú rendek létrejöttét (vö. Tóth 2002; Kovács, 2016; Kovács, 2018a).

A törvényesen bevett egyházi státus eredetileg annak elismerése volt, hogy az adott vallási közösség rendi képviselőre alkalmas (megfelelő műveltségű és társadalmi állású, papi és/vagy világi) réteggel, megfelelő intézményfenntartó képességgel (egyház-közigazgatási struktúrával és iskolahálózattal) rendelkezik, országos helyzetét pedig bizonyos régiókban bírt meghatározó helyzetével is alá tudja támasztani. Akárhogyan is hangsúlyozzuk a „rendi vallás” úri és lelkesi elitrétegeinek vezető szerepét, hozzá kell tennünk, hogy egyházának valós tömegekkel, rendi értelemben vett néppel is rendelkeznie kellett (Tóth 1991 pp. 75–78).

A magyar reformátusság „nemzeti egyházi” jellege ebben az összefüggésben helyzetadequát módon ugyanazt jelentette, mint a német „Landeskirchentum”. Mindkét fogalom elismerte ugyanis a történetileg kialakult államegyházi vagy rendi vallásfogalom összefonódottságát a modern etnikai-nyelvvel jelleggel. A magyar reformátusság népegyház-voltát egy világhatalom (a Habsburgok) minden politikai, hadi és gazdasági erejére támaszkodó szívós, kétszáz éves elfojtási törek-

vés erősítette meg. Az ennek sajátos ellenhatásaként kialakult tömeg- sőt tömbjelleg őrizte meg a magyar reformátusságot a kontinens legnépesebb református egyházának, amelynek társadalomformáló ereje jelentőségében Észak-Amerikához mérhető. Szívós ellenállása ugyanis kifejlesztett benne egy olyan antikatólikus „vastagnyakúságot”, ami egy érdekes összetételű elegy. A katolikus hatalmi törekvésekre érzékeny idegesség párosul benne a dacos erőtudattal és erőérzettel (Révész, 1923).

A REGNUM MARIANUM ESZMÉJE ÉS A HELYTELEN ÉRTELEMBEN VETT VALLÁSI TÜRELEM

A recepta religiók vallásgegyenlősége ideájával szemben a magyar katolicizmus a Regnum Marianum eszméjét szegezte szembe. A magyarok – úgymond – bűnösök, mert elfeledték saját szent királyukat, aki a katolikus hit és a magyar államiság mentsvára, pajzsa és védőbástyája. Csak az az igazi magyar, aki Szent Istvánhoz (és rajta keresztül a Boldogságos Szűzhöz) ragaszkodik, legyen az akár katolikusnak megmaradt horvát, akár a Szent Koronával magyar királlyá avatott katolikus német. A magyar király főkegyúri joga részben a Habsburg udvar bevonásával, részben jogi érveléssel, részben közvetlen római kapcsolattal megerősítendő (Bene 2002).

A magyar jogirodalomban a – hamisítványnak bizonyult – Szilveszter-bulla, Werbőczy, illetve Pázmány érvelése szerint rögzült az az álláspont, hogy a királyt illető főkegyúri jog kizárólagosan és sajátlagosan magyar jogintézmény, melynek idegen analógiáit nem lehet megtalálni. Ez a koncepciózus és tendenciózus jogi torzítás a 17. századi magyar politikum jellegzetes négyosztatúságára vezethető vissza: külföldi központú, ezért idegennek számító, de hithű katolikus Habsburg-dinasztia, a (rendi) magyar nemzet, a nemzeten belül pedig katolikus rendek szemben a protestáns többséggel. Pázmány ilyen körülmények között a magyar királyt illető főkegyúri jogot az országnak a Szentszékkel szembeni szabadságjogaként (libertas Regni) védelmezte. Werbőczyt meghaladva II. Ulászló II. decretumának 31. cikkelyére hivatkozva úgy érvelt, hogy szokásjogi alapon legális az a gyakorlat, amely nem igényli a pápai jóváhagyást a püspöki joghatóság gyakorlásához és a hivatalhoz tartozó egyéb jogok élvezetéhez. Ezzel ugyan kiszolgáltatta a Habsburgoknak az egyházi rendek kinevezési jogát, de egyúttal érdekeltté is tette őket abban, hogy saját hatalmi pozícióik erősítése érdekében a katolicizmust támogassák Magyarországon. A protestáns rendeket pedig le lehetett szerelni azzal, hogy a főkegyúri jog a történeti magyar alkotmányosság szerves része, azt pedig ők is hevesen védelmezik, és még mindig jobb, ha ezek a jogosítványok nem mennek át a római Szentszék kezébe. A Habsburgokat pedig talán mégiscsak egy olyan vallási kompromisszumra lehet kényszeríteni, mely a politikai realitásokat tudomásul veszi, és biztosítja a protestánsoknak létük alapvető feltételeit. Ebből a szempontból lett kardinális kérdés, hogy az úgynevezett „békék” (az 1606-os bécsi és az 1645-ös linzi, ezek 1608-as és 1647-es becikkelyezéseivel) alkotmányos jogalaprak számítanak-e, vagy sem.

Az 1681-es törvények ezt nem ismerték el, és ennek 1687-es, 1691-es, 1715-ös, 1723-as és 1731-es értelmezései tovább szűkítették a vallásszabadság jogát (Kovács 2021). Ennek nyomán az országlakosi lét, „a Szent Korona tagja” állapothoz kötött politikai jogok kirekesztő értelmezése vált egy „babiloni fogság”-nyi időre (1711–1781) uralkodóvá a (nemesi) magyar nemzethez tartozás tekintetében. Mindezek a kérdések a Werbőczy-féle *Tripartitumba* belefoglalt dekretális eskü, illetve az aposztáziaperek körüli botrányok formájában kerültek felszínre. Az 1728-ban nagy lendülettel megindított „törvényes eskü”-mozgalom szeme előtt az előtt az angol *Test Act* példája lebegett. Ez a törvény azonban egészen más társadalmi háttér mellett hatott Angliában, mint Magyarországon. Előbbi helyen ugyanis nemcsak a katolikusok és a hozzájuk hajló Stuartok ellen irányult, hanem a reformáció, mint nemzeti ortodoxia védelmében a királyi jogot a birtokos gentry jogával ellensúlyozta. Ennek következtében tudatos és társadalom túlnyomó többségének támogató alkotmányos küzdelem részévé vált, és – korlátozó jellege mellett is – paradox módon az uralkodói abszolutizmus ellenében ható parlamentáris fejlődés egyik bástyájává vált. Magyarországon ellenben a közszabadság ellen hatott, amennyiben egy szűk, felső klérus által dominált katolikus elit társadalomellenes szövetkezése volt, mely akarat keresztülvitele szükségserűen egy elnyomó, az alkotmányt nyilvánvalóan kiforgató, idegen uralomnak egyengette útját. A Habsburg-kormányzat nyíltan pártolta a vallási elnyomást, és ha valamiben hatalmi érdekből méltányosan is volt kénytelen cselekedni, azt bűnként titkolta. Az általános jogfosztásért a *türelem rossz felfogása szerint*, a részleges és időleges elnézésben adott kárpótlást. A lényeg azonban azon a tényen nyugodott, hogy a protestánsok mintegy „csak” királyi kegyelemből és elnézésből, nem pedig törvényes joguknál fogva, gyakorolhassák vallási jogaikat és vehessenek részt az ország igazgatásában. (Marczali 1898; Kovács 2021) Ilyen körülmények között a protestáns egyházakra nézve már az is nagy szerencsének volt tekinthető, hogy az 1731-dik évi *Carolina Resolutio* egyáltalán kilátásba helyezte egyházi és iskolai szervezetük ideiglenes elismerését (Marczali 1898). A rendelkezést megelőlegező 1730. évi miniszterialás értekezlet összefoglaló jelentése 6. pontja alapján királyi bizalmas utasítás írta elő a Magyar Udvari Kancellária számára, hogy az artikuláris helyeken is csak alsóbb, grammatikai szintű középiskolákat állíthassanak fel és tarthassanak a protestánsok. Az udvar szándéka és célja egyértelmű volt. Míg a protestáns iskolákat főként adminisztratív eszközökkel törekedtek számukban is csökkenteni, szintjeikben is minél alacsonyabbra lefokozni, a jezsuita és piarista tanintézetek esetében erőteljes gondviseléssel, hatalmas támogatásokkal és adományokkal kellett végrehajtani fejlesztésüket. Az adminisztratív elnyomásnak voltak eszközei azon fenyegetéssel terhelt viselő helytartótanácsi vizsgálatok, amelyek szőrszálhasogató módon igyekeztek kinyomozni, a protestáns iskolákban milyen tudományok, milyen osztályokban, hány tanár által, hány tanulónak, kinek a költségén taníttatnak, és ezek a korlátozó törvények és rendelkezések értelmében jogszerű eljárásnak és adományoknak tekinthetőek-e. A művelődés, iskoláztatás, magasabb szakképzettség megszerzésétől való elzárás valójában a protestánsok hivatalképességét volt hivatva rontani. A protestánsok természetesen nem nyugodtak bele a hátrátételbe. Számos

folyamodványuk, kérvényük közül a legjelentősebb az 1736. május 15-én rangos küldöttség által átadott memorandum, amely egyértelműen kijelentette, hogy a protestánsok az egyházi autonómia elidegeníthetetlen részének tekintik az iskolaügyet, és nem nyugszanak bele annak csorbításába, megrövidítésére törekvő intézkedésekbe. Bár az 1762-ben Mária Terézia által a magyarországi iskolák általános felügyelőjévé kinevezett Barkóczy Ferenc esztergomi érsek-hercegprímás a „magyarországi protestantizmus csendes eltemettetése” programjaként javasolta az osztályok grammatikai szintű maximálását a protestáns iskolákban, illetve a peregrináció (külföldi egyetemlátogatás) megtiltását számukra, az évtized közepén felállított Udvari Tanulmányi Bizottság (a Studien-Hof-Commission), amelyeknek direktívái a Magyar és az Erdélyi Udvari Kancellária számára is iránymutatásul szolgáltak, a vallásiak helyett már oktatásügy-fejlesztési szempontokat kezdett alkalmazni. Paradox módon a protestáns iskoláknak a kormányzati oktatásfejlesztési elképzelésekbe való pozitív bevetését elősegítette az a tény, hogy a protestáns egyházi és oktatásügyi „piac” mesterséges beszűkítésével az egyébként a katolikusoknál sokszor jobb és versenyképesebb tudást hordozó protestánsok sikerrel helyezkedtek el olyan honorácior értelmiségi (ügyvédi és titkári) pozíciókba, ahonnan a társadalmi folyamatokra politikailag nagyobb hatással lehettek, mintha egyháztanítói állásokban maradtak volna. A királyi Magyarországon az 1760-as évek vizsgálati nyomán kezdtek a protestánsok is súlyt fektetni arra, hogy a természetbeni adományok helyett fix alapot tőkésítsenek iskoláik számára. Az 1769-ben (még Nagyszombatban) felállított orvosi fakultást protestáns hallgatók számára is hozzáférhetővé tették. Bár az 1777-es *Ratio Educationis* előírta a felvilágosult abszolutista nézetek hatására előírta, hogy a különböző vallású tanulókat egymás megbecsülése, tisztelete és a testvéri szeretet jegyében kell nevelni, és igazgatási, szervezeti, tanügyi, didaktikai szempontból is sok előremutató újdonságot tartalmazott, a protestánsok azért tiltakoztak ellene, mivel tevőlegesen beavatkozott a protestáns autonómiába, és a lényegi (színvonalbeli) jellemzők mellőzésével, a szegényebb protestáns iskolák számára nehezen teljesíthető szűken értelmezett formai-infrastrukturális kritériumok (tanterem és tanítók száma, felszereltség) erőltetésével újabb bezárásokat és visszaminősítéseket indukált (Ladányi et al. 1998).

Még a vallásilag Magyarországnál jóval szabadabb Erdélyben, az 1760–70-es években is, a hivatali szóhasználatra alapozva, úgy nevezhetjük az ottani egyházpolitikát katolikus restitúciós politikának, hogy a központi kormányzat idegenek, bevándoroltatottak, örmények, oláhok, valamint a falusi szegénység és a gazdatársadalom szembefordításával igyekezett az ottani katolikus vallást „Szent István-i jogaiba” visszaállítani. Még akkor is így volt ez, ha bizonyos elemeknek – az evangélikus szászsággal szembeni – elmagyarosodása is számottevőnek tekinthető (Kovács, 2018a). Az adminisztratív gáncspolitikai itteni hivatalos alkalmazására van der Mark báró 1771 eleji két datálatlan előterjesztése nyomán került sor. Az alsó-ausztriai születésű, a Császári Királyi (bécsi) Udvari Kamarából 1762-ben az Erdélyi Udvari Kancelláriához „ejtőernyőzött” tanácsos vette át Bajtay püspök azon felvetését, hogy „[...] a kevésbé alkalmas katolikusokat előnyben kell részesíteni a hivatalok odaitélésénél az alkalma-

sabb akatolikusokkal szemben, [...], hogy a hivatalbetöltések ügyeinél gondoskodni lehessen a katolikusok egyensúlyáról.” És ennek az alapelvnek a gyakorlati kivitelezési módját ki is dolgozta. Ekkor benyújtott második előterjesztésében az (oláh) vallási unió helyzetével is foglalkozott (Kovács 2018a pp. 119, 176–177).

Nem véletlen tehát az a protestáns felfogás, miszerint a *Regnum Marianum* a Szent István-i katolikus államnak az az ellenreformációs típusú ideálképe, amely a valóságban soha nem létezett. Pázmány Péter előtt ugyanis nem beszélhetünk eszmévé desztillált *Regnum Marianum*ról, vagyis újkori értelemben vett katolikus jellegű magyar állami konfesszionalizmusról. A középkori magyar államtörténet középkori vallásosság szerint volt katolikus. Szűz Mária, a szentek (és különösen a magyar szentek) katolikus típusú tiszteletére alapozott és a reformációval szemben propagált állameszméről, illetve az ezeknek megfelelően protestánsellenes politikai gyakorlatokról a középkorban már csak azért sem beszélhetünk, mivel akkor még sem reformáció, sem protestantizmus nem létezett. Pázmánynak és követőinek ugyanakkor azzal a paradoxonnal kellett szembesülniük, hogy úgy kellett volna tevőleges állami asszisztencia mellett Mária országát megteremteniük (katolikus szempontból: helyreállítaniuk, restitálniuk), hogy a bécsi béke alapján meghozott 1608. évi törvények két (ágostai és helvét) hitvallású evangéliumi (katolikus szempontból: evangélikus) vallásoknak már korábban törvényes bevétel juttattak. (Révész 1871).

A KATOLIKUS NYOMÁS HATÁSÁRA KIALAKULT STRUKTURÁLIS, POLITIKAI ÉS GONDOLKODÁS BÉLI VÁLTOZÁSOK

John Duncan 1842-es nagyon találó megjegyzése szerint a magyarországi protestantizmus politikai protestantizmussá vált. Történelmük véres és erőszakos szakaszai inkább a kardot, mint a *Bibliát*, fojtogató és lélekölő szakaszai pedig inkább a *Corpus Iurist*, mint a teológiai irodalmat adták a kezükbe. A magyarországi protestánsok ennek megfelelően készek meghalni a hitükért és a *Bibliáért*, de semmit nem tudnak arról, ki is Jézus Krisztus, és kinek is kellene számukra lennie. (Kovács, Á. 2016). A skót misszionárius helytállóan foglalt össze évszázados toposzokat, amit még az 1906-os Bocskai-émlékév kapcsán is így foglalt össze egy díjnyertes pályamű: „4. »Honnan jössz kenyeres, hova tart két lábad?« / »Nagy-Magyarországból, szép Erdélyországba.« / »Haj! miért hagyád el kis falud s hazádat? ... Halál elől a halálba. Gonosz Básta két karjába.« / »Hát te pajtás honnan, hát te pajtás merre?« / »Szép Erdélyországból Nagy-Magyarországba.« / »«Rossz időbe, jöttél, rossz szél hozott erre ... / Halál elől a halálba / Pogány török rabigába. Erdélyország felől nagy, erős szél támad, / Körül is száguldja a gyulai várat. / Templom romjairól hordja a port széjjel / Bocskay, Bocskay, reményünk, hol kése! / Messzi kikötőből, széles Adriába / Most indul, most indul nagy fekete gálya. / Magyar papok jaja szál a futó széllel / Bocskay, Bocskay, megváltónk, hol kése! / A magyar elveti a magot tavaszra; / Pogány letapossa, német learatja. / A szegény magyar nép bizony elvesz éhhel. / Bocskay, Bocskay, vezérünk

hol késel?! 5. Nagy Bocskay Istvánt a hírvágy nem bántja. / Bizony nem kell néki István koronája. / Csak széles szablyája, öreg bibliája. / Nagy Bocskay győzött. / S a füleki várba, / Míg serege vigad, torozik javába, / A vezér elvonul addig sátorába. / Előtte kinyitva kapcsos bibliája” (Vályi Nagy 1906 326).

A magyarországi protestánsok úgy védelmezték alkotmányos létgaranciáikat fegyveres, majd jogi úton, hogy mindezzel egy abszolutista hatalommal szemben saját országlakosi (19. századi kifejezéssel: polgári) jogaik mellett is harcoltak, illetve prókátorkodtak. wMindezzel együtt is tudatában voltak annak, hogy a katolikus Habsburg uralkodó végett, illetve katolicizmus társadalmi többségre jutásával nem lehet eltekinteni a magyar állam bizonyos értelemben véve igen erős katolikus jellegétől, így a közszolgálatba álló protestánsok nem tekinthetnek el attól a tényről, hogy valamilyen szempontból a *Regnum Marianum* szolgálatába is állnak, annak ügyét is elő kell mozdítaniuk (Nagy 1900; Révész 1871b; Kovács, K. 2018a.).

A magyarországi Habsburg-berendezkedés nemcsak az ország számára óriási pusztítást jelentő felemás török elleni védekezést jelentette, továbbá nemcsak azt, hogy Magyarország a „testével védett” nyugatabbi tartományok élelmiszer-ellátója (perifériája) állapotába süllyedt, hanem azt is, hogy a Habsburg-abszolutizmus ellenében folyamatosan meg kellett védeni az ország alkotmányos szabadságát és függetlenségét. Ezen létküzdelmek során fonódtak össze a libertas regni és a libertas religionis érdekei, illetve eszméi. Mindez hosszabb távon nemcsak a nemzet politikai kettészakadásához vezetett, hanem a reformátusságon belülre is odaültette a „kuruc – kálvinista labanc” ellentétet. A vesztfáliai békék úgy ismerték el a Habsburg örökös tartományok 1624. évi állapotok szerinti ellenreformációs abszolutista alávétését, hogy közben a nyugati protestantizmus garanciát vállalt a magyarországi hitsorsosok védelmére. Magyarország (és benne a magyar protestantizmus) kérdése ebben az összefüggésben az európai erőegyensúly részévé vált. A szatmári kompromisszum olyan értelemben tette a magyar, illetve a magyarországi protestáns vallásügyet birodalmi belügygé, hogy III. Károly és az ő nyomán Mária Terézia is „domestica”-ként utasította vissza a (szövetséges) protestáns (tengeri) hatalmak intervenciók kísérleteit. A protestáns hatalmak helyébe a szövetségesváltások miatt a 18. század közepén egyre inkább a görögkeleti protektorság szerepét felvállaló cári orosz udvar lépett. Ez a helyzet azt eredményezte, hogy míg Magyarországon lelkiismereti értelemben a protestánsokra a katolicizmus külsődlegessége miatt rendkívül kemény nyomás nehezedett, formális jogi értelemben a velük szemben érvényesített toleranciafok körülbelül ugyanazon mértékű volt, mint a katolikusokkal szembeni Angliában és Hollandiában. A *Heidelbergi Káté* átír(at)ása melletti katolikus érvként használható, hogy a „kárhuzatos bálványimádás” kategóriája a *Tridenti Katekizmus* „pogányoknak tett eskü érvénytelenségé”-hez hasonlóan politika-teológiai nem semleges kategória. Bár a magyarországi protestánsok helyzete lényegesen jobb volt, mint Ausztriában és Csehországban, a Német-római Birodalomhoz képest Magyarországon mégis csak 123 évvel később köszönhetett csak be a vallási türelem kora (Marczali 1898; Baltazár [?] 1920; Ravasz 1992; Fónyad 1943; Bodoky, 2018; Zoványi, 1953k.; Kovács, K. 2018).

A magyarországi protestantizmus sajátos helyzete már a *Türelmi rendelet* kiadása előtt felszínre hozta strukturális gyengeségeit is, főleg elitjének a gyakorlati hithez való rossz hozzáállását. Kemény János önéletrírásának egyik pontján annak okait fejtegeti, hogy az 1645-ös linzi békekötés miért gyümölcsözőt oly keveset Magyarország közjavára. Ezt mondja többek közt: „Magyarországnak mind lelki testi szabadságának helyreállítását tettük vala fel célul, de az Isten látá a szíveket, és hogy a fejedelmek csak praetextusnak [ürügynek] csinálják az Isten dicsőségét, de az alatt a magok világi hasznokat keresik, amint a dolgoknak kimenetelei is ezt minden helyeken megmutatták; nem csuda hát, hogy az Úr Isten is a fejedelmeket és nemzeteket, kívánságok szerént való végekkel nem boldogítja.” Kemény János lényeges és jellemző vonást talált el, amely a magyar protestantizmus küzdelmein végighúzódik csaknem mindenütt. Illésházy István bizonyonnyal nemcsak a vallásszabadságért, hanem a saját nádorságért is küzdött Bocskai István oldala mellett. Kevesen voltak azok, akik valóban az egyház és iskolák szabadságáért küzdöttek, és azon tudat, illetve érzet által indítottak és lelkesítettek volna, mint az egykori angol és skót puritánok, akik az egyház egyetlenegy fejéért, a lelki királyért „a Krisztusért és az ő koronájáért” harcoltak. Hatvani István, a kitűnő debreceni tanár, orvostudor és lelkész az 1760-as években az alábbi nyilatkozatot tette: „Hagyjanak békét minékünk a mi vallásunkon lévő némely főrendeink, és szűnjenek meg azzal vádolni, hogy mi a talentumot, amelyet vettünk az Úrtól, elássuk. Sőt inkább vajjon nem azokra illik-e ez a panasz, akiknek az Isten bővecskébben adott e világi jókban részt; de ezt sorpaloták építésére, libériás cselédre, pompás öltözetre haszontalan költik. Sőt óh fájdalom! vajha sokan a szent végre adott, de kölcsön felkért szent alamizsnát ne tékoznának ilyen végekre. Mely kevesen vagynak, akik azt gondolóra vennék, hogy jó könyvek nyomtatására, professorok tartására, theologus deákok taníttatására sat., fundátziót kellene tenni. Ugyde az ily eszközök által tartották meg az anglusok az igaz vallást magok között, azokban a nehéz időkben is, mikor a római ház csaknem ismét elnyomá közöttök az evangéliom világát Carolus I, Jacobus II. királyok alatt, s ő utánok is egy darabig. [...] Ki gondolkozott az ily hasznos eszközökről a mi magyar főrendeink közül még a régibb időkben is, amidőn a grófok, bárók nagyobb részint vallásunkon valók valának, és a dolog is könnyen meglehetett vala?” Révész Imre szerint ezen nyilatkozat megfontolása az 1780-as években sem lett volna késő, amikor az a cenzúra által nyomtatásba engedtetett (Révész 1871 pp. 111–114).

TRODALOM

- Aszalós, É. 1998, Vallási pluralizmus a György-kori Angliában. *Klíó–Történelmi Szemlélő Folyóirat* 2/VII. (1998) 94.
- Bene, S. 2002, A Szilveszter-bulla nyomában. Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja. In Veszprémy László (szerk.): *Szent István és az államalapítás* (Nemzet és emlékezet). Osiris. Budapest. pp. 143–162.
- Baltazár 1920. s. n. [Baltazár Dezső?] „Consummatum est!” *Lelkészegyesület*, 14. (1920) 24. sz. 419.
- Hergerné, Cs. 2010, *Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században*. Új Mandátum. Budapest.

- Izdenczy, J. 1794, MNL OL 130, Izdenczy József államtanácsos iratai XIII (Erdélyi ügyek) 7. doboz 6. sz. Izdenczy 124. számú vótuma.
- Kovács Á. 2016, A skót protestánsok véleménye a magyar egyházakról és a politikáról a reformkori Pesten. In Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben. a 18–19. században. A Carolina Resolútiótól az 1848. évi XX. törvénycikkig.* Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen. pp. 211–222.
- Kovács, K. 2014, Az állam-egyház viszony és a református felekezeti öntudat problémái a 19. században. In Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2014.*, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló. Budapest. pp. 13–50.
- Kovács, K. 2016, A politikai protestantizmus mint interakció a századfordulón. *Egyháztörténeti Szemle*, 2016/4, 3–36.
- Kovács, K. 2018a, *Az erdélyi valláspolitikai rendszere az 1760–70-es években* (METEM Könyvek 81.). METEM. Budapest.
- Kovács, K. 2018b, Adalékok a reformátusok és a magyar királyok főkegyúri jogának kapcsolatához. In Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2017.*, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló. Budapest. pp. 9–24.
- Kovács, K. 2019, A nemzetiségi törvény egyház- és oktatáspolitikai vonatkozásai a dualizmus korában. In Kovács Kálmán Árpád (szerk.): *Nemzetiségek és törvényhozás.* Országgyűlés Hivatala. Budapest. pp. 105–124.
- Kovács K. 2021, József az apostoli király. In Garaczi Imre (szerk.): *Ibolyától krizantémig. 1867–1920* (Kárpát-Haza Könyvek). NSKI. Budapest. pp. 91–103.
- Kuyper, A. 1911, *Pro Rege. Of Het Koningschap van Christus*. II. kötet. Het Koningschap van Christus in zijn werking. J. H. Kok, Kampen, 1911.
- Ladányi, S. et al. 1998, Ladányi, S. – Papp, K. – Tökéczi, L. (szerk.): *Egyháztörténet 2. 1711-től napjainkig.* Magyarországi Református Egyház Pedagógiai Intézete. Budapest.
- Marczali, H. 1898, Magyarország története III. Károlytól a Bécsi Congressusig (1711–1815). In Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története* Vol. 8. Athenaeum, Budapest.
- Nagy, I. 1900, Epilógus a „Református közszellem”-hez. *Debreczeni Protestáns Lap*, 20. (1900) 17. sz. 245–247.; 18. sz. 261–263.; 19. sz. 279–281.; 20. sz. 296–298.
- Ravasz, L. 1992, *Emlékezéseim.* Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest.
- Révész, I. 1871, A magyar protestáns hitfelekezetek egyházi és iskolai szükségének országos költséggel való fedeztetéséről, különös tekintettel a katolikus autonómiai mozgalmakra. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 2. (1871) 5–6. sz. 209–276.; 7–8. sz. 309–471. (sic! 371.)
- Révész, I. 1923, *A mai magyar kálvinizmus* (Holland-Magyar Kálvinista Könyvtár VI.) Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest.
- Schleiermacher, F. E. D. 1799, *Reden über die Religion an die Gebildeten unter ihren Verächtern.* Johann Friedrich Unger. Berlin.
- Schleiermacher, F. E. D. 1821, *Der christliche Glaube nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche: im Zusammenhange dargestellt.* Vol. 1. G. Reimer, Berlin
- Schleiermacher, F. E. D. 1836, *Der christliche Glaube nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche: im Zusammenhange dargestellt.* Vol. 2. In Uő: *Sämmtliche Werke.* Band 4. G. Reimer, Berlin
- Tóth, Z. 1991, A rendi norma és a keresztyén polgárisodás. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég*, 1-2. (1991) pp. 75–130.
- Tóth Z. 2002, Határok és normák. A Kárpát-medence etnikus mozaikjáról. In A. Gergely András (szerk.): *A nemzet antropológiája.* Hofer Tamás köszöntése., Új Mandátum, Budapest. pp. 34–47.
- Vályi Nagy, G. 1906, Énekek Bocskay korából. *Debreczeni Protestáns Lap*, 25. (1906) 21. sz. 326.
- Zoványi, J. - Ladányi, S. 1977, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Harmadik javított és bővített kiadás. Szerk. Ladányi Sándor. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest.